

АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ «КІШІ ҚАЗАН» ҚАСІРЕТІ

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы¹

¹Философия ғылымдарының кандидаты Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Ақтөбе қ.. E-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Түйіндеме. Мақалада Ф. Голощекин Қазақстанды басқарған 1925-1933 жылдары елімізде бұрын-соңды болып көрмеген қасірет орнағандығы; халыққа қарсы революциялық зорлық – зомбылыққа негізделген «Кіші қазан» халыққа қарсы бағдарламасы салдарынан халық аштан қырылғандығы деректер негізінде зерделенген.

Автор Ақтөбе өңіріндегі «Кіші қазан» қасіретін архив деректері негізінде зерделеген. Зерттеу негізінде бір ауданның өзінен тең жартысынан астам адамның еріксіз мәжбүрлі босқынға айналғаны, кейбір аудандарда бұдан да көп мәжбүрлі босқындар болу мүмкіндігін дәйектеген. Мақалада ашаршылық 1925 жылдан бастап мықтап қолға алына бастаған, яғни күштеп жүргізілген большевиктік-сталиндік саясаттың ең шегіне жеткен кезеңі екендігі түйінделеді.

Сонымен қатар, ашаршылық кезінде ет, етке мал дайындау жоспары қасақана ұлғайтылғандығын; аудандардан 1931 жылдың өзінде қыс айларында мыңдаған тонна ет өндіру талап етілгендігін; 1929 жылы халықтың мал-мүлкі түгелдей тартып алынып болғандығын; халық мүддесіне қарсы саясаттың астарында қоғамды «абсурдтық күйге» түсіру тәсілдерінің жатқандығын деректермен талдаған.

Автор бұрын байға, ишандарға, интеллектуал адамдарға, өзіне, қолындағы малына, үйіндегі дүние-мүлкіне сенген халықты еркінен айыру үшін революциялық зорлық-зомбылыққа негізделген саясат жүргізілгендігін дәйектеген.

Кілт сөздер. Саяси қуғын-сүргін, байлар, ишандар, ерік, мүдде, ашаршылық, тәркілеу және т.б.

ТРАГЕДИЯ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ» В АКТЮБИНСКОМ РЕГИОНЕ

Сарсембин Умбеткан Куандыкович¹

¹Кандидат философских наук, заведующий кафедрой Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова. Казахстан, г. Актобе, e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Аннотация. В статье на основе архивных и документальных источников анализируется, что в период руководства Ф. Голощекина Казахстаном (1925–1933 гг.) в стране развернулась беспрецедентная по масштабам трагедия. В результате реализации антинародной программы «Малый Октябрь», основанной на революционном насилии и принудительных методах, значительная часть населения оказалась обречена на массовое голодание и гибель.

Автором на архивных материалах исследуется специфика проявления «Малого Октября» в Актюбинском регионе. Исследование показывает, что в одном лишь районе более половины жителей были вынуждены стать беженцами, а в отдельных районах их число могло быть ещё выше. Делается вывод, что процесс, приведший к массовому голоду, начал формироваться уже с 1925 года, то есть в период, когда политика большевистско-сталинского принуждения достигла своего апогея.

В статье также раскрывается, что в годы голода планы по заготовке мяса преднамеренно увеличивались; что от районов в зимние месяцы 1931 года требовали производство тысяч тонн мяса; что к 1929 году у населения был полностью конфискован скот и имущество. На основе фактических данных показывается, что за данной антинародной практикой скрывались методы преднамеренного доведения общества до «абсурдного состояния».

Автор обосновывает, что для лишения населения социальной и экономической опоры — включая прежнее доверие к баям, ишанам, интеллигенции, а также к собственному труду, скоту и имуществу — применялась политика, основанная на революционном насилии и репрессивных механизмах.

Ключевые слова: политические репрессии, бая, ишаны, воля, интерес, голод, конфискация и др.

IRSTI 03.20

THE TRAGEDY OF THE "SMALL OCTOBER" IN THE AKTOBE REGION

Sarsembin Umbetkan Kuandykuly¹

¹Candidate of philosophical Sciences, head of the Department of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. Kazakhstan, Aktobe. E-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Abstract. Drawing on archival and documentary sources, the article analyzes the unprecedented tragedy that unfolded in Kazakhstan during the leadership of F. Goloshchyokin (1925–1933). As a result of the anti-popular “Little October” program—rooted in revolutionary violence and coercive methods—a significant portion of the population was driven into mass starvation and death.

Using archival materials, the author examines the specific manifestations of the “Little October” campaign in the Aktobe region. The study demonstrates that in a

single district more than half of the population was forced into displacement, and in some districts the number of such refugees may have been even higher. The article concludes that the processes leading to widespread famine began as early as 1925, marking the period in which Bolshevik–Stalinist coercive policies reached their peak.

The article further reveals that during the famine years meat procurement plans were deliberately inflated; that districts were required to produce thousands of tons of meat even in the winter months of 1931; and that by 1929 all livestock and property had been fully confiscated from the population. Based on factual evidence, the study shows that these anti-popular policies employed methods intentionally aimed at reducing society to a state of “absurdity.”

The author argues that a policy grounded in revolutionary violence and repressive mechanisms was implemented to deprive the population of its social and economic foundations—including its traditional reliance on *bais*, *ishans*, the intelligentsia, and on its own labor, livestock, and property.

Abstract. Political repression, *bais*, *ishans*, will, interest, famine, confiscation, etc.

Кіріспе. Ф. Голощекин Қазақстанды басқарған 1925-1933 жылдары елімізде бұрын-соңды болып көрмеген қасірет орнады. Халыққа қарсы революциялық зорлық – зомбылыққа негізделген «Кіші қазан» халыққа қарсы бағдарламасы салдарынан халық аштан қырылды. Әлі күнге дейін 1930-1933 жж. ашаршылықтан қырылған адамдардың санын анықтай алмаудамыз.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесі тарапынан қолға алынған «Қазақстандағы Кіші қазан» халыққа қарсы революциялық зорлық-зомбылық бағдарламасы және оның зардаптарын іргелі зерттеуге бағытталған ғылыми -зерттеу жұмыстары қуантарлық іс.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Жалпы ғылыми әдістер (талдау, дедукция, жалпылау) мен арнайы тарихи әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік), сондай-ақ архивтік дереккөздерді талдау, историографиялық талдау, контент-талдау, сапалық әдістер және сандық әдістер қолданылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін объективтілік, тарихилық, ғылымилық және жүйелілік қағидаттары құрайды.

Нәтижелер. 1925-1930 жылдардағы большевиктік –сталиндік билік жүргізген саясат жан-жақты әрі терең зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі. Күрделі болып отырған себебі адам шығынының көптеп орын алуына себеп болған кеңес өкіметінің қасақана жүргізген саясаты екенін күні кешеге дейін айта алған жоқпыз. Тәуелсіздік алғаннан бері тарихшы ғалымдарымыз зерттеуде. Бірақ әлі күнге дейін қанша адамның кеңестік саясаттың құрбаны болғаны белгісіз. Кейбір деректерден (ОГПУ-дың құжаттары) белгілі бір уақыт аралығындағы (екі-үш ай, бір ай немесе бір апта мерзімі) өлген адамдар санын келтірген мәліметтерді кездестіріп қаламыз. Осының өзінен кеңес үкіметінің 1929-1930 жылдардағы жүргізген саясатының

салдарынан еріксіз босқынға айналған халықтың, адамдар санын көрсетпеу үшін «қожалық» деп жазғанын байқаймыз.

Ашаршылықтан кейін ОГПУ-дің құжаттарында қожалықтардағы адамдардың саны көрсетілген деректер де кездесіп қалады. Осы азғандай мәліметтің өзінде бір ауданның өзінен тең жартысынан астам адамның еріксіз босқынға айналғаны көрініп тұр. Кейбір аудандарда бұдан да көп болуы мүмкін. Ашаршылық бұл 1925 жылдан бастап мықтап қолға алына бастаған, яғни күштеп жүргізілген большевиктік-сталиндік саясаттың ең шегіне жеткен түрі, кезеңі деп айтуға болады. Бас аяғы 5-6 жылдың ішінде елді, халықты қандай күйге түсіргенін көріп отырмыз. Қоғамға қысымның күшейгені сондай ашаршылық кезінде ет, етке мал дайындау жоспары қасақана ұлғайтылған. Аудандардан 1931 жылдың өзінде қыс айларында мыңдаған тонна ет өндіру талап етілген.

1933 жылы 24 қыркүйекте «Социалдық жол» газетінің №208 (395) санында «1933 жылдың III тоқсанындағы ет дайындау жұмысының барысы туралы. Қазақстанның өлкелік партия комитетінің биылғы сентябрдің 14-күнгі қаулысы» тақырыбында көлемді мақала жарияланған. Сонда ет, етке мал дайындау жоспарының ашаршылық кезінде қасақана ұлғайтылып, күшпен талап етілгені байқалады. Мақалада былай делінген: «Өлкелік комитет III тоқсандағы ет дайындау жоспарының орындалуы нашар, тіпті көңіл қанағаттанарлық емес деп біледі (Шығыс облысы 30,9 процент, Оңтүстік 38,3 процент, Ақтөбе 41,7 процент, Батыс 44,2 процент, Қарағанды 64,0 процент, Алматы 69,7 процент, бүкіл өлкедегі 44, 1 процент. Әсіресе совхоздардың жоспарды орындауы тіпті нашар, жоспарлары тірідей салмақпен есептегенде 7611,2 тонна, орындағандары 3416,8 тонна, яғни жоспардың 44,9 проценті ерекше міндеттеу бойынша 3600 тонна орнына орындағандары 2096,2 тонна, яғни тоқсандық міндеттің 32,2 проценті ғана).

Бірқатар аудандар аудандар мал дайындау жоспарын орындауға большевикше кірісудің орнына, шынына келгенде, ет салығын орындау ісін мүлдем тоқтатып қойды, ет дайындау сықылды ірі маңызды ең керекті (II айдағы жоспардың орындалуы мынадай шамада).

..... ауданы 20,9%, Зыйран 55,2%, Қатонқарағай 65,2%, Ақбұлақ 53,7%, Темір 61,8%, Семезор 64,8%, алакөл 43,9%, Лепсі 48,9%. Бір спыра аудандарда және жеке облыстарда мал дайындау ісіне партия басшылығы көрсетімегендіктен, ет комбинаттарына мал жөнелтіп тұру жұмысы доғарылып қалып отыр. Өнеркәсіпті аудандарға мал жөнелту жайында партия мен үкіметтің берген нқсқауларын облыстар мен аудандар орындамады. Жөнелтуге тиісті уәкіл Қазақстанда 11538 танны еді, Орындағаны 5348,3 тонны, яғни орындағаны 50,7% оның ішінде Шығыс облысы 26,5%, оңтүстік 26%, Қарағанды 46%, Алматы 54%. Мал дайындау ісінің өте нашар орындалуының үстіне аудандар дайындалған малдың өзінде әртүрлі сылтаумен жер жерде бөгеп қалуда, партия мен үкіметтің міндеттеген жұмыстарын орындауға жөнді шаралар қолданбауда. Мәселен Павлодар, Зыран, Катонқарағай, Өскемен, Шымкент, Қызылорда, Түркістан, Талдықорған, Үржар және Лепсі сықылды аудандар Ленинградқа ет жіберу

жұмысын мүлдем қойып алған....». Осындай деректер аудандардағы партия отырыстарының хаттамаларынан да кездеседі.

Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, 1929 жылы халықтың мал-мүлкі түгелдей тартып алынып болған. Енді қалғаны азғантай мал болмаса, малдың барлығы 1928-1929 жылдары тәркілеу кезінде тартып алынған. Бірақ соған қарамастан ел тегістей ашаршылыққа ұшырап жатса да ет жоспары қасақана ұлғайтылған. Бұндай саясаттың арғы жағында қоғамды «абсурдтық күйге» түсіру тәсілдерінің жатқаны түсіну қиын емес. Бұрын байға, ишандарға, интеллектуал адамдарға, өзіне, қолындағы малына, үйіндегі дүние-мүлкіне сенген халықты еркінен айыру үшін осындай күйге түсіру көзделген.

1931 жылы 9-шы қаңтарда өткен Ырғыз аудандық партия комитетінің бюро отырысында аудандағы ет дайындау жоспарының орындалуы қаралған. Сонда былай делінген: «Аудандық атқару колмитетінің малға шарт жасау, мал дайындау бойынша 1931 жылғы январдан-сентябрге дейін көрсеткен ірі қара 9936 - бас жеке кварталдағы дайындалған 2155 - бас ірі қара қосылғанда 12901 бас болады / 30 жылы 1 октябрен 31 жылы 1 октябрге дейін өлкелік жоспарға кіргізіліп жасалғандықтан жеке кварталдікі қосылып отыр /. В / қой 1830 бас болып және Қарабұтақ ауданына өлкелік жоспардың 3-тен бірін яғни 9000 ірі қара 10110 уақ /жай/ ірі қара белгілеп жоспарды бекітуде.

Қазір жұмыскерлерді етпен жетістіру жағдайының нашарлығын ескеріп, бұл январ-февралда екпінділікпен дайындық жұмысты жүргізуде. Ау-атком пракциясының январ-февральға жасаған мал дайындау жоспары 1436 бас ірі қара. Бұл жылдық жоспардың 14,4 % пайызы ақ, сондықтан ау-атком пракциясының жоспарды қайта қарап өсіруге тапсырамын. Кемінде жылдық жоспардың январ-февральда 25% дайындалатын болсын. Байларға беріліп отырған ірі қара жоспары 592 бас, жылдық жоспардың 5,9 %-ті ақ, бұл тіпті кемітіліп жіберген. Байлардың ет малын /ірі қара, қой/ басқа малға /түйе, жылқыға/ аударып отырғандығын және байлардың малының санын дұрыс есептемеген. Сондықтан ау-атком пракциясына байлардың жоспарын, әсіресе январ-февралда өсірк хаты тапсырылсын. Бұл жөнінде өлкелік партия комитетінің 22 декабрдегі бір түрлі малын екінші түрлі малға аударуға болады деген хаты жолдансын. Барлық ауылдық кеңестерге. Айрықша кварталды бітіріп 1931 жылға кіріп отырмыз. Сол уақыт жеке кварталдың ішіндегі бастаған саяси шаруашылық жұмыстары – мал дайындау, жүн дайындау жарғысына тағы басқа шикі зат дайындау жұмыстары бітіріліп осы кварталдың жұмысы аяқталсын» [1. 3.4 пп.]. Бұдан әрі халыққа қысымды күшейту, қайткенде де ет жоспарын орындау, байларды соттау, тапсырманы орындамаған уәкілдерге де, аудандардағы халық соты өкілдеріне қысым көрсету қаралған. Құжатта соңғы уақытта байлар аз сотталған деген деректер кездеседі. Осы жерде тағы да 1931 жылы Наурыздың 5-і күні өткен Ырғыз аудандық партия комитетінің бюро отырысның қаулысын келтірсек, құжатта мынадай шешімдер бар: «Қаулы: Марттың 5-не дейін мал дайындық жоспарының 49/% ғана орындалған. Бұл жағдай еш қанағаттандырғандай емес. Осымен қатар соңғы 5 күндіктен әрі әкімшілік ауылдардан ақпар келмеген. Байлардың міндетті жоспарды

орындаулары әлі күнге дейін 35% ақ. Бұларға еңбекшілер..... болмаған. Олардың малдарын сатып, сойып кемсітушілермен қатты күресу жоқ. Қарабұтақ ізінен сотталған байлардың есебі жоқ. Ондағы халық соты байды соттауды бүтіндей жойып отыр.

Ауыл кеңестерімен уәкілдер байларға қысым көрсету орнына байды орташа есебінде жасырып жақтап отырғандары бар, /15-16/ ауыл кеңес хатшылары байлардың жоспарын өздеріне толық орындатпай отырған. Осыларды ескере келіп бюро төмендегі қаулыға келеді:

1. Мал сою жұмыстарының тоқталуымен мал дайындық жұмыстары шабандамай, айрықша артық большевиктік екпінмен күшейтілсін. Соңғы он күн ішінде барлық мал дайындық жоспарларын негізімен орындап болу, дайындық орындарымен уәкіл, ұя, топ, кеңес, қоғам ұйымдарына міндеттелінсін.

2. Байлардың жоспарды толық орындамауымен малды сойып, сатып кемітулеріне қарсы еңбекшіл ұйымдастырылып ауылдағы көпшілік қысымы күшейсін. Сотқа жеткен істер тез қаралып болсын. Бұл жөнінде ауылдық уәкілдерге айрықша түсінік берілсін.

Ауылатком практикасы әсіресе малды сойып сатып кемсітумен күрес ретінде, кеңестерге, уәкілдерге міндетті жұмыстар тапсырады. Байды орташа көрсетпек болып жасырғандығы анықталған 15-16 ауыл кеңес хатшыларына көрнекті сот жүргізіп қызметтерінен алу ауыл-атком практикасына тапсырылсын.

3. 5 күндік сайын жоспарды орындалу ақпарын толық бермей отырған ауылдық уәкілдер айрықша ескерілсын. Бұлардың айыптылары партия, кеңес қолымен тығыз түрде жауапқа тартылсын.

4. Ау-атком практикасына тапсырылсын тығыз түрде тәртіп беріп келіп отырғандардан даярланатын малдарды жоспардан тысқары даярлауды дайындық, кеңес орындарымен уәкілдерге міндеттелсін. Байлардан дайындалған мал, соңғы өлкеден келген тәртіптер бойынша ауылдық жоспардан тысқары болып саналады. Сондықтан ауылдық жоспар байлардікін есептемей қалған шаруалардың өзіне орындалсын.

Көп ауылдарда байлардың сиыр, қой жоқ деп қолындағы қалған жылқыларын, түйелерін саттырып отырғандары сезіледі /11 ауыл/. Бұдан былай байлардың қолындағы малдары саттырылмай тапқызылсын. Таппаған күнде қолындағы барлық малы хатталып дереу сотталсын.

5. Дайындық орындарына міндеттелінсін осы кезге дейін болып келген мал алу, зат беру жөніндегі сорақы жөнсіздіктер тез ретке салынсын.

6. осы кезге дейін 41 ақ бай сотталған. Сот орындарымен ауылдық уәкілдер бұл жөнінде көбіне оңшылдық етіп отыр. Ендігі жерде мұндай оңшылдық түрлері мен қатты күрес ашылып міндетті жоспарды орындамаған байлар тығыз түрде көрнекті сотпен сотталсын. Бұл жөнінде байды соттаудан бас тартқан және не істегенін ауданға білдірмеген Қарабұтақ ізінің халық соты Тілегенұлын қызметінен алып сотқа беру жөніндегі прокурор Ақтамақұлы жолдастың ұсынысы бекітілсін» [1. 20-21 pp.]. Осындай құжаттар ұлтқа қарсы саясаттың қандай жолмен, үлкен қысыммен күштеп жүргізілгенін көрсетеді. 1930 жылдан кейін халықта мал қалған жоқ. Соған қарамастан бүкіл ел бойынша ашаршылық

кезінде ет жоспары жоғарыдан қасақана ұлғайтылып отырған. Бір жылдың өзінде ет жоспарының қасақана бірнеше рет ұлғайтылып отырғанын құжаттардан, сол кездегі газет беттерінде жарияланған мақаллардан да көріп отырмыз.

Ф. Голощекин билікке келгеннен кейін қысым жасау, қудалау саясаты бірден басталған. Ұлттың тарихтан келе жатқан тәжірибелерін, құндылықтарын қасақана жоққа шығару, тәжірибелі адамдарын керексіз ету, еркіндігінен айыру, елді қысымға ұшырату арқылы ерік қаситтерінен айыру саясаты алдын ала зерттеліп, үлкен мақсатпен жоспарлы түрде жүргізіліп отырған. Атап айтсақ, тарихтан қалыптасқан елдің әлеуметтік және мәдени, экономикалық тұғырына, күшіне айналып отырған әлеуметтік институттарды, яғни діни адамдардың, байлардың еркіндігін бірден шектеп тастау, күштеп жою көзделген. Бұның барлығы бір айда немесе бір жылда жүзеге асатын немесе жеңілетін, жойыла қоятын нәрселер емес. Тамыры тереңде жатқан дүниелер. Соны жою үшін қазақ қоғамы алдын ала зерттеліп, қоғамға күш беріп тұрған нәрселерді түп тамырдан түбегейлі жою саясаты басталғанын көруге болады.

1925 жылы үлкен рухани ортаға айналған жерлер есепке алына бастаған. Байлар, діни адамдар, сауда жасайтын адамдардың тізімі жасалған. Олар содан кейін отбасы мүшелеріне дейін тізімге еніп сайлау құқынан айырылды. 1926-1927 жылдары оларды сайлау құқынан айырудың өзі арнайы әдіспен жүргізілгенін көріп отырмыз. Мәселен бір ауылдың немесе бір ауданның адамдарын тегістей сайлау құқынан айырылатындар қатарына кіргізеді. Кейін қайтадан сайлау құқын өзіне қайтаруға қатысты өтініш жазуға мүмкіндік берген. Арнайы құрылған комиссияға адамдар өтініш береді. Осы кезде өтініш жазған адамдар өздерінің Алашордашыларға қатысы жоқ екенін айтып өтініш жазған. Өтінішті сендіріп жазу керек. Жазылған өтініштерді пайдаланып байлар, басқа да қоғамға беделі жүретін адамдарды Алашты қолдады деп қудалау күшейген. Бұның арғы жағында қоғамды бір-біріне қарсы қоюдың көзделгенін байқауға болады.

Сайлау құқынан айыру саясаты адамдардың азаматтық құқынан күштеп айру болды. Бұның арғы жағында қоғамға қажет сауатты, тәжірибесі мол адамдарды қоғамынан бөлу жатыр. Сайлау құқынан айырылған адам қоғамда ешқандай рөлі жоқ, өзге түгіл өзінің құқын қорғауға күші келмейтін адам болып қалады. Олар халыққа керек болғанымен большевиктерге керек емес. Ал өмір сүруге қажет нәрсенің барлығын кеңес үкіметі өз қолына алған. Соның салдарынан 1930 жылдан кейін халықтың қолында ештеме де қалмаған. Соны салдарынан 1930 жылдан кейін «үкіметке жақпасаң аштан өлесің» деген түсінік қоғамның санасына мықтап ұялай бастаған. Осыны көре бастаған адам қорқыныштан үкіметке өз басын, отбасын қорғап өтініш, арыз жазуға мәжбүр болғанын құжаттардағы мәліметтерден көріп отырмыз. Бұл жерде сайлау комиссиясына арыз берген адамдар туралы олар саясатқа араласу үшін солай жасады деген түсінік тұмауы керек. Кеңес билігі тұсында көп адамда саясат, билік түгіл жанды сақтап қалу үлкен мәселеге айналған. Соныдықтанда 1925-1930 жылдардағы жүргізілген сайлау құқынан айыру саясатын ұлтты тұлғаларынан бөлу, ұлт интеллектуалдарының еркіндігін шектеудің, әсіресе

олардың рухани және әлеуметтік қызметін түбегейлі тегіс жоюдың негізгі құралы деп қараған жөн. 1925-1930 жылдардағы сайлау құқынан айырылған адамдар тізіміне қарапайым адамдар да енген.

Голощекин келгеннен кейін ұлтқа қарсы жүргізілген саясатың екінші түрі бұл ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу саясаты. Негізінен 1925 жылдары ауылсовет өкілдері, басқа да аудандардағы билік басындағы адамдар байлармен, діни адамдармен жақын қарым-қатынаста болған. Бұлар байлардың айтқанымен жүрді десе де болады. Голощекин билікке келген уақытта кеңестік билік атмосферасының қалай өзгере бастағанын олар да білген. Сол кезде байлар малдарын азайтқан, айналасына тарата бастаған. Орта есеппен 500-600 дың үстінде ең ірі деген байларда мал қалған. Ал кеңес үкіметі құрылған уақытқа дейінгі жағдайға келсек, байларда, халықтың да ішінде малы көп адамдар аз болмаған. 1920 жылдардан кейін мал санының азюы Голощекин келгеннен кейін қоғамды тегістей қысымға ұшыратудың себебіне айналған. Осыны пайдаланып ауылсовет өкілдеріне де жала жабылған. «Байлардың шаруашылығын ұнтақтауға көмектесті», «Байларға жабысқан» (спайка) және тағы да басқа осындай оғаш сөздер құжаттарда көп кездеседі. Осындай жала түрлері адамдардың бір-біріне сенімсіздігін күшейту үшін қасақана жала ретінде жабылып отырды. Адамдарға қасақана жала жабу оңай болған кезде бір-біріне зияны тиеді деп бір-біріне сенбей қаша бастайды. Себебі ауылдағы адамдардың азғантай малы «бұрынғы байдың малы» деген сөзге іліксе болды, ол адамның малы түгіл өзі де большевиктердің құрығына ілігуі мүмкін. Осыдан кейін қорқыныш, үрей, сенімсіздік күшейген.

Діни адамдар, байлар, басқа да қоғамға қажет тәжірибесі мол адамдар елдің ұйытқысы, елдің күші. Ал елде күш болу үшін оның діні, ділі, мәдениеті, білімі, шаруашылығы және тұрмысы төмен болмауы тиіс. Қоғамның деңгейі терең болуы үшін елге адал қызмет ететін, оның басын біріктіретін адамдар қажет. Интеллектуал адамдардың үлгі-өнегесі халықтың басын біріктіріп отырады. Бұндай адамдарды большевиктер бастан ақ қолдамаған. Себебі әлеуметтік институттар түгел және өз орнында тұрғанда коммунистік идеяға ешкім сенбейді және ермейді де. Сол үшін 1925 жылдан бастап осы қазақ қоғамындағы әлеуметтік институттарды жою көзделген.

Кез келген қоғам рухани-әлеуметтік жүйеден тұрады. Қоғамда жүйе дұрыс қалыптаспаса, дұрыс құрылмаса ол қоғам түбі әлсірейді, жойылып кетуі де мүмкін. Ал тарихқа қарайтын болсақ хандар дәуірінде қалыптасқан тұлғалар институты ислам діні, діл мен тарихи өмірдің тәжірибесінің негізінде қалыптасқан болатын. Сондықтанда бұрыннан қалыптасқан қазақ қоғамындағы құндылықтарды жою, рухани жүйені өзгерту арқылы коммунистік идеологияны күштеп орнықтыруға негізделген большевиктердің әрекетін зерттеу үшін де жүйелілік принцип қажет.

Қоғамда рухани және әлеуметтік жүйе дұрыс болуы, дұрыс құрылуы үшін әлеуметтік институттардың ең алдымен интеллектуалдық потенциалы күшті болуы керек. Интеллектуалдық потенциалды қалыптастыратын ұлттық құндылықтар, ұлт интеллектуалдары. Себебі интеллектуалдардың қызметі

барлық кезде дінмен, тарихмен, ұлттың болмысымен және мәдениетімен, шаруашылығымен байланысты. Тарихтағы қазақ қоғамына қарайтын болсақ қоғамның ішкі әлеуметтік құрылымы, соның ішінде әлеуметтік институттар рухани негізде құрылған. Биліктегі, ел қорғау, елге қызмет ету ісіндегі кез келген адам ең алдымен тарихты, дінді терең білуі тиіс. Қоғамды басқарып отыратын, оған бағыт беретін батыр, діни адамдар, жырау, би, бай болсын ең алдымен оның деңгейі, іс-әрекеті терең болуы тиіс. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ большевиктердің тарихи уақыт сынынан өткен қазақ қоғамындағы тұлғалар институты мен дәстүрді жоймай кеңес қоғамының жүйесін және кеңес адамын қалыптастырудың мүмкін еместігін түсінгенін түсіну қиын емес.

Қазақсанда кіші қазан революциясын жасауда ең алдымен 1918-1919 жылдары Алаш пен ақтардың әскерін қолдаған адамдар, олардың ауыл аймағымен түгелдей әлсіретіп, жойып жіберу көзделгенін ескерген жөн.

Сонымен, Ақтөбе өңіріндегі «кіші қазан» қасіретіннің зардаптары келесідей:

1. 1925 жылдан кейін үлкен рухани орталыққа айналған жерлердің, соның ішінде байлар мен діни адамдардың отырған жерлері, мешіттердің тізімі жасалып 1930 жылы тегістей жойылды. Құжаттарда тарихтан үлкен рухани ортаға айналған ауылдарды зертеуде ондағы адам саны, рулардың саны, жайлауға шығатын жолдары, сауда жасайтын жерлері, көтемдегі шығатын уақыты, қыстауға келетін уақытына дейін жазылған. Жайлауға шыққан жолдағы мал суаратын құдықтарына дейін есептелген.

2. Елдің тәжірибелі адамдарын жойды, қоғамнан бөліп жіберді. Ең соңында оладың көбі кеңестік жүйенің құрбанына айналды. Тірі қалғаны сыртқа кетуге мәжбүр болды.

3. Сайлау құқынан айыру саясаты 1925 жылдан басталып 1926-1927 жылдары қарқынды түрде жүргізілді. Кеңес билігі тарапынан «жат элемент» саналған адамдар 1927 жылдың өзінде қоғамнан шеттетіліп болды. Мәселен, 1928 жылы Ақтөбе облысының Жаркөл болысына қатысты жазылған құжатта байлар мен діни адамдардың 1927 жылы әлсіреп болғаны айтылған. Осы жер 1930 жылы кеңес үкіметіне қарсы орын алған көтерілістің бір үлкен ошағы болғаны белгілі.

4. 1928 жылы ірі бай деп танылған адамдар үлкен, жасына қарамастан Қазақстанның басқа өңірлерінен Ақтөбеге, Ақтөбеден Қарқаралыға жер аударылды. Атбасар, Қызылордадан жер аударылған байлардың отбасы мүшелеріне қарсақ, саны оннан астам адамы бар отбасын күштеп жер аударғанын көреміз. Олардың көбі 1931-1933 жылғы ашаршылықта өлген.

5. Отбасы мүшелерімен Ақтөбеден жер аударылған адамдардың ішінде жасы үлкен, денсаулығы сыр берген адамдар көп. Соған қарамастан жер аударған. Олардың көбі Қарқаралыда қайтыс болған. Қарқаралыда қайтыс болған байлардың ішінде Сүлейменов Кәрімбай, Дуабаев Мамыт. Шалқұшаров Бойқожа деген кісілер бар.

6. 1925 жылы Ырғыз, Торғай ауданыдағы мешіттер жабыла бастады. 1929 жылы мешіттер тегістей тартып алынып, мал қамайтын орынға, дүкенге,

мектепке, клубқа, қоймаға айналды. 1925 жылға дейін Ақтөбе облысында 250-дің үстінде мешіт болған. Бұл мешітті ұстаған кісілер Қожа Ахмет Иасаауи, Көкілтан, Қосым Қожа, Марал Ишан медреселерінен білім алған әулие, ишан атанған кісілер болған. Алашты қолдаған, Алаш әскеріне мал берген, қару алдырған, әскер қатарына кірген адамдар.

7. Діни адамдар, қалған бай деп танылған кісілер астық дайындау науқанына қарсы болды деген жаламыен 1929-1930 жылдары халық сотымен 5 жылға сотталған. Халық сотымен сотталғандардың ішінде жасы 70 жасқа дейінгілері 4-5 жылға, жасы 70-ден асқан кісілер екі, екі жарым жылға сотталған.

8. 1930 жылы Ақтөбе облысында да онның үстінде кеңес үкіметіне қарсы көтеріліс орын алды. Бұған қатысқан адамдар кезінде Алаш милициясының құрамында болған, соны қолдаған адамдар. Осы көтеріліс кезінде көтерілске қатысқан адамдардың отбасы мүшелерін ұстауға, қайта тәркілеуге жоғарыдан бұйрық берілген. Осы көтеріліске шыққан адамдардың үлкен шешіммен шыққанын көруге болады. Мәселен 1930 жылы ақпан айында Қарабұтақтан Ырғызға қарай 500-600 адамның шамасында ишандар бастаған адамдардың бара жатқаны жазылған. Олардың саяси портреттерін Қостанайдың НКВД-нан сұратқан. Көтерілске шығар кезде жасы 70-тен асқан үлкен кісілерге ертең қиын жағдай болған кезде халықпен бірге болуға үлкен келісім, шешім қабылданғаны көрініп тұр.

9. 1928-1929 жылдары қазақ қоғамына жүргізілген үлкен қысымға кеңес үкіметі алдын ала дайындалған. Мәселен Ақтөбенің 1927 жылғы бюджетіне жаппай қарулануға қатысты қаржы бөлінген. Құжатта мынадай деректер кездесіп отыр: «Актюбинский Губернский Административный Ртдел при сем представляет сведения требуемые циркуляром ЦАУ КССР от 14/III-с/г. За №377 о потребном количестве Драгунских винтовок, а также сведения об имеющимсы вооружении на 1-е октября сего года.

Сведения о потребном количестве винтовок составлены согласно штатов утвержденных и принятых по бюджету на 1927-28 бюджетн.год.

В виду того, что в 27-28 б/году имеется возможность приобрести оружие ноаого образца на 50% потребного количества, ГАО просит возбудить ходотайство об отпуске выше указанного количества винтовок в текущем операционном году....»[3. 152 п.].

10. Дінге қарсы жүргізілген саясаттың өзі өте ауқымды түрде жүргізілгенін көруге болады. Бастапқыда кеңес үкіметі жергілікті халықтың дінін әлсірету, соны сылтау етіп барлығын тегіс жою үшін секталардың кіруіне жол берген. 1926 жылдары мешітерді, шіркеулерді қайта тіркеуге қаулы шығып, арнайы белгі салығы салынған. Мешітке келетін адамдар кедей болуы керек. Бұрынғы ишандарға, діни білімі бар адамдарға мешітке келуге, бала оқытуға тиым салынған. Мешітті қайта тіркеу үшін 11 сом, ал әр адам оның құрамына кіру үшін 2 сомнан үкіметке салық төлеуі тиіс. Кемі 20 адам болуы керек. Ақтөбенің ауылдарында мешітті сақтап қалу үшін кедей, орта шаруа болып жазылған адамдар саны 200-дің үстіне дейін шыққан. Сонда әр ауыл үкіметке кемі 1

жылқы, 200 қойдан берген. Сол кездегі жылқының бағасы 11-12 сом, қойдың орташа бағасы 2 сом болған.

Ақтөбе өңіріндегі кіші қазан қасіретін зерделеуде ашаршылықты арнайы зерттеу қажет. 1931-1933 жылғы ашаршылықтың орын алуының негізгі себебі осы саясатта екені айтпасақта көрініп тұр. Қасақана жасалған үлкен қысым түрлерінің салдары, адамдарды қудалау, 1930 жылғы көтеріліс кезінде көптеп ұсталу, сотталу, атылудың нәтижесінде ел қырғынша ұшырады. 1931 жылы қыста Торғай, Ырғыз, Шалқар, Темір, Табын ауданының ауылдарында адамдар аштықтан қырылған. Осы кезде ет жоспарының қасақана күшейтілгенін айттық. Осы аштық кезінде босқан халықтың Ресейдің қалаларына дейін барғанын көріп отырмыз. Осы ашаршылық кезіндегі деректерді келтірсек, елдің қиын жағдайға ұшырағаны көресің: «Имеется в районе 2-ва дет-дома, 1 при райцентре Иргизе количество детей «470» и интернат в Иргизе «300» детей, Карабутакомском Детдоме «100» детей, в интернате при нем-же «100» детей.

Состояние же этих детей в продовольственном отношении обеспеченностью одеждой, Обувью – находится крайне не обеспечивающим действительных потребностей эти обстоятельства явились результатом отсутствия кредита дет-домов по гос.бюджету, интернаты местного бюджета на дотационности области несмотря на неоднократные наши запросы перед областью, сигнализирую катастрофическое положение дет-домов, из необходимых средств 419039 рубл. получено 54372 рубл. с большими запозданиями. Безответственное отношение областных снабжающих Органов, дачи нормальных нарядов на мясопродукты, пример к этому можем доказать следующий основательными документами области:

Первый раз наряд был получить мяса на 1-й квартал в Акбулаке, 3-х кратный запрос Ак-Булак ответил нарядов нет. После чего область переводит наряд в Джурун. Отсутствием наличия кредита были случай не выкупа продуктов как то мяса, муку, пром товары некакие меры к этому не соответствовали, кроме как нарушения закона кредитной реформы, были случай нарушения этого закона, за что потерпел Р.П.С. Всего в районе один мед.врач и тот находился в распоряжении военведа по призыву в течении 4-х месяцев, оставшаяся же фельдшери. Не справлялась со своими обязанностями физически, и 60 дети в больницу принимались исключительно откачевников истощенные, брошенные на произвол судьбы, среди них развились эпидемии оспы, цынги, сыпняка, тоже в следствии отсутствия питательных продуктов молока, масла, мяса даже белый хлеб заменялся ржаным, в следствии чего являлись заболевания в результате чего в течении 34 года на 1/III-34 умерло 46 детей»[3. 17 п.]. Бұл 1934 жылғы дерек. Осы дерек жазушы Өтебай Қанахияның естелігінде де кездеседі. Осы 60 баланың ішінде жазушы ағамызда болған. Оңалту үйіне түскен баланың 45 өлген, 15 бала тірі қалған. Осы естелік құжаттан табылып отыр. Ал халық ішінде қалған дерек бойынша 1931-1933 жылғы ашаршылықта бірғана Ырғыздың детдомында 100-ға жуық бала өлген, 1931 жылы кеңес үкіметі көмектесе алмаған, азық түлік жетпеген. Еріксіз босқынға айналған халықтың ішінде діни адамдар жүрген. Олар бар әлінше қайтыс болған адамдарды жерлеп отырған. Жерлеген жерлері

әлі тұр. Аштық кезінде тамақ іздеп бас сауғалаған халық ауылдан ауылға босқан кезде бос қалған мешіттерді паналаған, бейіттердің басына қонған.

Ашаршылық кезінде Ақтөбе облысында еріксіз босқынға айналған адамдардың жүрген жолдары темір жолы бойы, темір жол бойымен Аралға, Орынборға және жаяу жолмен Сыр өңіріне, Қарақалпақстанға, Ақтөбенің аудан, ауылдарына тамақ іздеп босқан.

Большевиктік-сталиндік биліктің халық мүддесіне қарсы саясатына көзі ашық байлар, діни иелері, ұлтжанды зиялылар, тіпті қарапайым халық та қарсы шыққан. Мәселен, Сүлейменов Кәрімбай 1925 жылы ашық түрде кеңес өкіметінің халық құқығын аяққа басқан саясатына қарсы шыққан адамдардың бірі. Ақтөбе облысы Әлімбетовка ауданына қарасты 2-3 ауылдарда, яғни Шаншар, Дамбар деген ауылдарда тұрған. Патша заманында болыс болған, балаларын оқытқан көзі ашық адам болған. Архивтен осы ауылдағы адамдардың тізімі жазылған құжатты таптық. Өкінішке орай өзі қайтыс болғаннан кейін балаларын, туыстарын да үкімет қудалап барлығы сталиндік саяси қуғын-сүргін құрбаны болған. Немерелері соғысқа жіберілген, бірғана немересі соғыстан оралған. Дуабасев Матықа қатысты құжатты Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағат қорларынан таптық. Ол өзінің арызында былай дейді: «Начальнику Актюбинского Округа ОГПУ, копия Актюбинскому Округному Прокурору, Актюбинскому Исполнительному комитету (Округному) и в Центральный Исполнительный комитет Казакстана АССР. Находящихся под подпиской без права выезда из гор. Актюбинска Казака Карабутакского района №10 ауыла Дуабасева Мамыта. Заявление. В дополнение к своему заявлению от 29-го сентября 1928 года присем представляю копию свидетельства за №27 от 1-го ноября с.г. Актюбинской Округной постоянной Врачебно Контрольной Комиссии при Бюро экспертизы, где я без посторонней помощи не могу дальше жить даже на перерегистрацию в ОГПУ пользуюсь извозчиком. Семья состоит из 9-ти душ: больной старухи – 65 лет, больного сына – 26 лет (страдающего пожучей болезнью, что и не безизвестно фельдшеру медицинского врачебного пункта при Карабутакском районе) и остальных 6-ти душ нетрудоспособных. Старший сын мой Рахметулла 33 лет, находится в данное время в гор. Калуга, куда был сослан постановлением ОГПУ из-за родовой группировки, а семья его в числе 4-х душ (жена его, одного мальчика 10 лет, другою – 7 лет и третьего – 5 лет) находятся около меня.

Упомянутый в предыдущем сын Рахметулла выделился в 1928 году начиная с этого года во всех списках числится как отдельный самостоятельной хозяин и всякого рода налоги платит сам, на что можно взять справки в силу час надобности у финорганов. Карабутакская районная комиссия по конфискации не разобрал сущность дела даже на предложения Округной Комиссии объединила два совершенно отдельные и самостоятельные хозяйства, приступила к конфискаций имущества, что противоречат декрету Казакского Правительства по Конфискаций.

Ввиду вышеизложенного прошу обратит внимание на это дело и посодействовать пересмотрению, а меня инвалида 1-й группы не могущего жит

без посторонней помощи, ввиду отсутствия здесь моей семьи ... разрешит въехать в аул.

Копию заявления своего на имя начальника Актюбинского Окружного отдела ГПУ от 29-го сентября 1928 года не считаю лишним при сем приложить.

К сему заявлению собственно ручно подписуюсь Мамыт Даубаев по казакски [2. 560 п.].

Екінші хатта былай деп жазған: ««По требованию ОГПУ я с 20-го Августа 1928 года проживаю в гор. Актюбинске и не знаю в чем моя вина, так мне не предъявлено обвинение. Мне ныне бол. 70-ти лет. От роду и я в этом возрасте стал слаб физически и духовно, чтобы я мог быть заподозрен в чем либо предосудительном или чтобы я мог действительно оказаться в совершении чего либо законом воспрещенного, ибо я вместе с тем болею серьезно. Медицинская справка о таком моем состоянии, предъявлена мной к следователю ОГПУ. 70-ти летний возраст в казакском быту считается предельным возрастом, за которым перестает существование человека в моральном отношении. Это взгляд выражается в следующих казакских изречениях:

1. 20-ти лет я прыгаю по обрывам подобно козленку.

2. 30-ти лет я поток бурно впадающий в море.

3. 40 лет я блещу как сабля без изжен.

4. 50 лет я подобен Альбараку (лошади) на котором Магомет вознесся на 7 небес, что-бы лицезреть Бога.

5. В 60-ти летнем возрасте я подобен старому волку, болтающемуся.

6. 70-ти лет, есть предел достигнутый человеком. Перешагнув ныне за 70 лет, я полагаю, что мое дальнейшее существование таково, что от меня нельзя ожидать ничего, как молока от козла, ни в хорошем ни в другом смысле. Единственное мое желание, если только суждено ему осуществиться, то что бы мое брненное тело было воспринято той землей, где я родился. Единственная же моя просьба к Вам тов. начальник ОГПУ главным образом заключается в том, чтобы вы приняли во внимание, что я происхожу от трудящихся скотоводов казаков и представляю из себя серой и не отесанный экземпляр темноты и невежества, выращенный на почве кочевого – родового казакского быта и чуждый о рождения оседлой культурной жизни, и чтобы Вы как образец высокого Советского милосердия, основанного на классовой пролетарский справедливости, сделали распоряжение, дабы я вернулся домой в среду своих домочадцев, в чьем уходе за собой я ныне очень нуждаюсь.

При этом я надеюсь, что представляемое мной при сем удостоверение Актюбинского Губотдела ОГПУ от 16-го февраля 1927 года за №381 выданное мне только год тому назад, послужит веским основанием для удовлетворения Вами моего настоящего ходатайства. 29 – сентября 1928 года гор. Актюбинск» [2. 573-574 пп.].

Қорытынды. Ақтөбедегі «кіші қазан» қасіретін бір мақала көлемінде толығымен зерделеу мүмкін емес. Бұл тақырып іргелі ғылыми зерттеуді қажет етіп отырған үлкен мәселе екенін айтқымыз келеді. Ұлтқа қарсы жүргізілген саясаттың, тәсілдердің өзі бөлек мәселе. Оны да арнайы жеке зерттеу керек.

Ал, жаппай ашаршылық, осы қиын кездегі балалардың тағдырының өзі арнайы зерттеуді қажет етіп отыр. Дінге қарсы жүргізілген саясатты айтпағаның өзінде, детдомдағы балаларға арналып арнайы саясат жүргізілген. Мәселен, 1931-1933 жылы ашаршылық кезінде «балалар үйіне» түскен балаларды Ақтөбеден Қостанайға, Қазақстанның басқа қалаларынан Ақтөбеге жіберген. Нәтижесінде, сол жылдары кімнің қайда кеткенін, кімнің қай жерде өлгенін біле алмай қалған адамдар көп.

Орынборда қазақ балаларына арналған үй болған. Осы темір жолдың бойымен босқан адамдар балаларын амалсыздан детдомға тапсырған. Сол балалар да жоқ. Себебі, архив құжаттарында балаларын іздеген ата-аналардың жан-айқайымен жазылған хаттары көп. Ол хаттардың 90 пайызына «Сіздің балаңыз туралы ақпарат жоқ» деген жауап жазылған. Осындай ауыр тағдырларды көрсететін деректерді кеңес билігі жоғалтқан. Бірақ кейбір құжаттарда қалып қойған деректерді көрген кезде халыққа қарсы бағдарламаның үлкен қасірет әкелгенін ұғыну қиын емес.

Пайдаланған деректер мен әдебиет:

1. Протоколы бюро райкома партии /Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 5-қор, 1 – тізбе, 107 іс. - 227 п.
2. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 193 қор. 1 тізбе. 70 іс.-593 п.
3. Протоколы комиссии по чистке рядов Челкарской городской и уездской милиций и спиский служащие Актюбинской городской милиций.../ Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 4 қор, 1-тізбе, 57-іс. – 231 п.
4. Докладные записки сведения об устройстве откочевников и продовольственных снабжений о положении в Аятском совхозе / Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қор, 3-тізбе, 353-іс. – 20 п.

References

1. Protokoly byuro rajkoma partii /Ақтөбе oblystyq memlekettik arxiv, 5-қор, 1 – tizbe, 107 is. - 227 p.
2. Ақтөбе oblystyq memlekettik arxiv, 193 қор. 1 tizbe. 70 is.-593 p.
3. Protokoly komissii po chistkii ryadov Chelkarskoj gorodskoj i uezdskoj milicij i spiskij sluzhashchie Aktyubinskoj gorodskoj milicij.../ Ақтөбе oblystyq memlekettik arxiv, 4 қор, 1-tizbe, 57-is. – 231 p.
4. Dokladnye zapiski svedeniya ob ustrojstve otkochevnikov i prodovol'stvenyh snabzhenij o polozhenii v Ayatskom sovhoze / Ақтөбе oblystyq memlekettik arxiv, 13 қор, 3-tizbe, 353-is. – 20 p.